

SPOLJNOTRGOVINSKA POLITIKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1939-1941¹

APSTRAKTUM: Drugi svetski rat je od samog početka nosio obeležje totalnog rata sa snažnim ekonomskim i političkim uticajem i na neutralne zemlje. Kraljevina Jugoslavija, iako je ostala van ratnog sukoba, nije mogla u celini da samostalno reguliše svoje ekonomske odnose sa inostranstvom, već su joj platformu za vođenje spoljnotrgovinske politike nametnule velike zaraćene države. Kako su u toj fazi rata sile Osovine imale vojnu inicijativu, Nemačka je, stvarajući povoljnu ekonomsku osnovu za svoje vojne ciljeve, sve više ograničavala privrednu samostalnost Jugoslavije.

U drugoj polovini 1938. godine privredna delatnost u svetu je bila pod neposrednim uticajem ratne opasnosti. Izbijanje rata između politički najuticajnijih i ekonomski najjačih država Evrope, u septembru naredne godine, poremetilo je tokove svetske privrede i izazvalo duboke ekonomske promene ne samo u zaraćenim već i u neutralnim evropskim zemljama. Ratni sukob, koji je od samog početka nosio obeležje totalnog rata čiji je ishod zavisio od ekonomske snage protivnika, uslovio je da sva bitna spoljnopolićka događanja nose i pečat ekonomskih faktora.²

- 1 Spoljnotrgovinska politika predstavlja jedan od vidova ekonomske politike kojom se reguliše važan sektor nacionalne privrede – ekonomski odnosi sa inostranstvom. Spoljnotrgovinska politika je uspešna ako obezbeđuje optimalno povezivanje unutrašnjeg funkcionisanja privrednog sistema i procesa privrednog razvoja (modernizacije privrede) sa kretanjima na svetskom tržištu i svetskoj privredi u celini.
- 2 U ratnim doktrinama stratega između dva svetska rata mnogo je pisano o totalnom ratu. Konceptija o ratu koji se vodi svim sredstvima i materijalnim rezervama zemlje i koji zahvata sve sfere društva zaraćenih strana razvijena je na osnovu iskustva iz Prvog svetskog rata, najpre kod nemačkih stratega, a potom prihvaćena i u vojnim doktrinama širom sveta.

U težnji da povećaju vlastite vojne potencijale, zaraćene sile su nastojale da ovladaju tržištima neutralnih zemalja ili da ih političkim pritiscima i ekonomskim ustupcima onemoguće da svojim privredama doprinose ratnim naporima njihovih protivnika.³ Jugoslavija je, ukoliko je želela da obezbedi sopstvene esencijalne potrebe za unutrašnjom potrošnjom i vojne zahteve, morala da trguje i sa jednom i sa drugom zaraćenom stranom. Od samog početka rata, međutim, pokazalo se da ekonomske odnose sa inostranstvom nije mogla samostalno da reguliše, već su joj platformu u vođenju spoljnotrgovinske politike nametnule velike zaraćene države. Kako su u toj fazi rata sile Osovine imale vojnu inicijativu, Nemačka je, u nastojanju da stvori povoljnu ekonomsku osnovu za ostvarenje svojih vojnih ciljeva, sve više ograničavala privrednu samostalnost Jugoslavije.

Spoljnotrgovinski položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat

Ekonomske i političke promene u Evropi, u prvoj polovini tridesetih godina, doprinele su da i Kraljevina Jugoslavija promeni pravac svoje spoljne trgovine. Drugu polovinu te decenije odlikuje neprestano produbljivanje i proširivanje ekonomskih odnosa Kraljevine Jugoslavije s Trećim rajhom, uz istovremeno udaljavanje od svojih tradicionalnih političkih saveznika i ekonomskih partnera.

Jugoslovensko-nemački trgovinski ugovor zaključen je 1. maja 1934. godine u Beogradu.⁴ Zasnivao se na klauzuli o najvećem povlašćenju za sve

Teoriju o svestranom potčinjavanju naroda, privrede i politike jedne zemlje ciljevima rata prvi je izložio nemački feldmaršal Ludendorf (Erich Ludendorff) u delu "Der totale Krieg", München 1935. Ovu doktrinu i naziv "totalni rat" prihvatili su i sprovodili političari i stratezi najpre u Nemačkoj, a zatim i u svetu. U Sjedinjenim Američkim Državama studiju o totalnom ratu je objavio F. Ermort, *The Totalitarian war*, American University press, Washington 1937. Jednu od najboljih teorijskih socijalno-ekonomskih studija o vojnoj ekonomiji napisao je između dva svetska rata Čang Kaj Šek (Sheng Kai Chen) *Aufgaben, renzen und Durchführung der wehrwirtschaft*, Leipzig, 1938.

- 3 Beogradska "Politika" je 19. decembra 1939. objavila prilog pod naslovom "Privreda i rat – Hoće li se obogatiti neutralne zemlje", u kome je analiziran položaj neutralnih zemalja u aktuelnom ratnom sukobu. "U neutralnim zemljama smenjuju se trgovinske delegacije zaraćenih zemalja ili pregovaraju paralelno. Obe zaraćene strane napele su se iz petnih žila da izgrade trgovačku mrežu oko sebe onako kako misle da će im biti od najveće koristi u vodenju rata.

Dve stvari se isključuju: ili ofanziva ili trgovina. Jer ofanziva, kod sadašnjeg naoružanja u svetu i ratne tehnike, znači i totalni rat... Ako se, međutim, ne misli na ofanzivu u prvoj fazi rata, nego tek posle dužeg ekonomskog iscrpljivanja, onda su trgovačke veze vrlo važne, jer je potrebno da se izvrše pripreme za dugotrajni rat."

- 4 "Službene novine", br. 123, XXXII, od 1. VI 1934.

odnose koji se tiču trgovine, plovidbe i prometa državljana.⁵ Urađen je na novim osnovama s ciljem da trajno uredi trgovinske odnose dveju zemalja.⁶

Specijalne povlastice koje je Nemačka odobrila Jugoslaviji pri izvozu bili su preferencijali. Taj risturn carinskih dažbina omogućio je jugoslovenskoj robi konkurentsku sposobnost na nemačkom tržištu. Time je istovremeno obezbeđeno podizanje kupovne moći jugoslovenskih privrednika za kupovinu nemačkih proizvoda.

Znatnim trgovačkim olakšicama i pogodnostima u platnom prometu Nemačka je otvorila svoje tržište jugoslovenskoj robi i ubrzo postala njen najveći kupac.

Spoljnotrgovinska razmena zemalja jugoistočne Evrope

Godina	Nemačka	Francuska	V. Britanija	Italija	SAD
Uvoz					
1932. g.	17,9%	5,8%	8,7%	10,2%	3,8%
1937. g.	38,4%	2,6%	8,5%	5,5%	4,5%
Izvoz					
1932. g.	20,3%	10,0%	10,0%	3,8%	14,1%
1937. g.	38,4%	2,7%	9,5%	6,6%	6,6%

Do 1938. godine Velika Britanija i Francuska nisu pokazivale veliko interesovanje za trgovinu sa zemljama jugoistočne Evrope, čak ni kada je ona bila neophodna kao protivteža nemačkom privrednom prodiru. Stoga je obim francusko-jugoslovenske razmene konstantno opadao. Jedan od glavnih razloga smanjenja robnog prometa bila je visoka cena jugoslovenskih proizvoda. Zahvaljujući preferencijalima koje je Jugoslavija dobijala od Nemačke u spoljnoj trgovini, cene njenih proizvoda su se, od sredine tridesetih godina, ustalile na nivou većem od svetskog slobodno utvrđenog pariteta. Francuska se, i pored režima uvoznih dozvola koje je zavela, još nalazila u krugu zemalja liberalističkog poretka. Svetske cene koje su važile na francuskom tržištu isključivale su konkurenciju jugoslovenskih proizvoda. Konstantno padanje vrednosti francuskog franka takođe je kočilo izvoz iz Jugoslavije, jer su se unutrašnje cene na francuskom tržištu sporo i sa znatnim zakašnjenjem prilagođavale cenama na svetskom tržištu, tako da

5 B. Đorđević, n.d. str. 140.

6 Na konferenciji za novinare u Berlinu, povodom potpisivanja ugovora, predsednik Saveza industrijalaca Rajha, je podvukao da se "ovim trgovinskim ugovorom nemačko-jugoslovenski privredni odnosi zasnivaju na jednom potpuno novom osnovu, koji će biti uvod u jednu drugu eru intenzivne i pune poverenja saradnje", (Izveštaj Konzularno-privrednog odeljenja Ministarstva inostranih poslova od 26. marta 1934, AJ, CIK 76-81-154).

izvoz nije bio rentabilan⁷. Dodatnu teškoću uvozu agrarnih proizvoda u Francusku predstavljali su i zemljoradnici te zemlje, odnosno njihova agrarna stranka, koji su diskriminirali ne samo uvoz iz drugih zemalja već i iz svojih kolonija. Jugoslovenska strana je prigovarala Francuskoj da nije želela da Jugoslaviji prenese kontingente koje je, zbog političkih razloga, uživala bivša Austrija. Slabosti jugoslovenske robe, što je zamerano s francuske strane, bile su u lošem kvalitetu, primitivnom pakovanju, nepoštovanju rokova preuzetih ugovornim obavezama⁸

Francuska, rukovođena čisto ekonomskim motivima, nije imala ni potrebe ni želje da proširuje robnu razmenu sa Jugoslavijom. Njeni privredni krugovi su više voleli da zarađuju od ulaganja u jugoslovensku industriju i zajmova nego od trgovine sa jugoslovenskim izvoznim artiklima. Kupovina jugoslovenske robe posle 1935. godine imala je kod Francuza za cilj da se omogući zarada koja će odmah biti utrošena na otplatu zajmova Francuskoj.⁹

Privredno približavanje Jugoslavije Nemačkoj izazvalo je nezadovoljstvo Francuske. Britansko poslanstvo u Beogradu je izveštavalo da su odnosi između Kraljevine Jugoslavije i Francuske bili nezadovoljavajući tokom cele 1938. godine. "Jugoslovenska vlada nije želela da se odrekne starog prijateljstva s Francuskom, ali je svojom politikom prijateljstva s Nemačkom i Italijom pobudila podozrenje francuske vlade, koja nije mogla da shvati težak položaj Jugoslavije."¹⁰

Zaoštavanjem političke situacije u Evropi 1938. godine Jugoslavija je kao značajan vojni, politički i ekonomski faktor u tom delu Evrope ponovo postala predmet pažnje zapadnih sila. Najpre je Francuska povelu akciju koja se zasnivala ne na privredno-političkim već na čisto političkim pobudama da se Jugoslavija privredno pridobije i time oslabe pozicije Nemačke.¹¹

Početak juna 1938. godine u Beogradu je sazvan sastanak francusko-jugoslovenske mešovite komisije s ciljem da razmotri mogućnosti razmene dobara između dve zemlje. Na osnovu zajedničkih želja i primedaba sastavljen je Memorandum koji je trebalo da prouče vlade obe zemlje pred

7 Pregled naših privrednih odnosa s Francuskom, Glasnik, novembar 1939, str. 330; B. Đorđević, n.d., str. 229-230.

8 Izveštaj o pregovorima o privrednoj saradnji s Francuzima, decembra 1938, AJ, CIK – 76 – 76 – 143.

9 Više o tome: V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd 1985, str. 449.

10 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. 2, Zagreb 1986, str. 657.

11 U izveštaju predsednika Centrale industrijskih korporacija od 8. decembra 1938. godine o privrednim pregovorima s Francuskom navodi se: "Kao što smo već u svom poslednjem izveštaju upućenom g. Pilji (Milivoje Pilja, pomoćnik ministra inostranih poslova, šef ekonomskog sektora Ministarstva – prim. D.A.) javili Francuzi izražavaju načelno i iz političkih razloga potrebu da ojačaju privrednu saradnju sa državama istočne Evrope, a naročito s Jugoslavijom. Ta bi se saradnja imala odnositi kako na povećanje investicione delatnosti tako i na proširenje i produbljenje razmene dobara". (AJ, CIK, 76-76-143).

predstojeće privredne pregovore krajem iste godine. U izveštaju sa sastanka napominje se da su svi jugoslovenski zahtevi u pogledu robne razmene s Francuskom u prethodnom periodu ostajali neuvaženi, ali i da je na tim preliminarnim pregovorima francuska delegacija pristala da poveća Jugoslaviji kontingente za izvoz na francusko tržište.¹²

Francusko-jugoslovenski privredni pregovori su vođeni u Parizu početkom 1939. godine i nisu u potpunosti doveli do predviđenih rezultata. Jugoslaviji su povećani kontingenti za izvoz, uvedeni preferencijali, a Francuska se obavezala da će smanjiti takse na uvoz nekih jugoslovenskih proizvoda. Kako je jugoslovensko-francuske odnose opterećivao stari jugoslovenski i srpski dug francuskim bankama, Jugoslavija je u pregovorima dobila izvoznju olakšicu u otplati dugovanja. Otvorena je mogućnost otplate dugova robom na taj način što je vrednost uvezenih proizvoda iz Francuske i Alžira trebalo da iznosi 60% izvoza u te zemlje, a razlika od 40% služila bi za vraćanje kredita.¹³

Zahvaljujući novim uslovima, trgovinska razmena između Jugoslavije i Francuske je u prvoj polovini 1939. godine malo porasla. Jugoslovenski izvoz u Francusku je u to vreme porastao na 2,43% sa 1,49% u 1938. godini, ali je uvoz smanjen sa 2,85 na 2,69%. Istovremeno je jugoslovenski izvoz u Nemačku za prvih šest meseci 1939. godine opao sa 41,98% u 1938. na 26,92%, dok je uvoz povećan za 4,4%. Glavni razlog tome je bio povećan izvoz u Francusku strategijskih sirovina (kudelje, kože, metala), koje je ranije uvozila Nemačka.¹⁴ U pokušaju da ubrzaju približavanje jugoslovenske privrede svojim potrebama, Velika Britanija i Francuska su stupile u pregovore s francuskom bankarskom kućom Seligmann et co. Na istom poslu intenzivno je radio i Biro za proučavanje francusko-jugoslovenskih ekonomskih odnosa (Bureau d'Etudes Economiques Franco-Yugoslaves).¹⁵

Taj ugovor nije doveo do preorijentacije jugoslovenske spoljne trgovine, jer su uslovi robne razmene sa klirinškim zemljama za Jugoslaviju još bili znatno povoljniji. U primedbi na rezultate jugoslovensko-francuskih privrednih pregovora sekretar Centrale industrijskih korporacija Đoko Ćurčin navodi: "U poslednje vreme sklopljeni trgovinski ugovor između nas i Francuske predviđa istina preferencijale i druge pogodnosti, koji su u stanju da unaprede naš izvoz onamo, ali su praktični uslovi za izvođenje tog ugovora upoređujući ih s Nemačkom i Italijom tako nepovoljni da će se s obzirom na

12 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija o trgovinskim pregovorima s Francuskom od 6. juna 1938, AJ, CIK, 76-76-143.

13 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od marta 1939. o francusko-jugoslovenskom ugovoru, AJ, CIK, 76-76-143; više o tome: B. Đorđević, n.d, str. 231-233.

14 Izveštaj nemačkog poverenika u Jugoslaviji od 21. avgusta 1939. godine, Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: AVII), NAV-N-T-77, r 1291, s. 870.

15 Isto.

nedostatak naročite organizacije efekat novog ugovora u najboljem slučaju iznositi oko 50 miliona dinara, dok naši anuiteti iznose godišnje oko 400 miliona dinara.”¹⁶ O problemima jugoslovenske spoljne politike nemački poverenik u Jugoslaviji je u svom izveštaju iz avgusta 1939. godine primetio da postoje izvesne težnje da Jugoslavija sarađuje sa Zapadom. Međutim, zaključio je da je Jugoslavija svesna velike prednosti što obimnije klirinške trgovine na prvom mestu sa velikom Nemačkom, i konstatovao: “Zaista bi bilo preuranjeno već sada, na osnovu prvih indicija, u tome pravcu govoriti o predstojećoj orijentaciji jugoslovenske spoljne trgovine...”¹⁷ Izveštavajući o spoljnoj politici Jugoslavije i francuskom odnosu prema njoj, britanski poslanik u Beogradu je verovao: “Francuska je izgubila strpljenje te smatra da je ona (Jugoslavija – prim. D.A.) već u neprijateljskom taboru.”¹⁸

Slično Francuskoj i Velika Britanija je do razbijanja Čehoslovačke, u oktobru 1938. godine, vodila popustljivu politiku prema Nemačkoj – poznatu kao politika “smirivanja diktatora” – i nije se protivila ekonomskom povezivanju balkanskih zemalja s Trećim rajhom.¹⁹ U novembru 1938. godine vođa laburista Atli (Clement Atlee) je u Donjem domu Britanskog parlamenta kritikovao takvu spoljnu politiku, ističući da Minhenski sporazum predstavlja veliki poraz Engleske i Francuske i da će se posledice osetiti u ekonomskom i političkom prodoru Nemačke u srednju i jugoistočnu Evropu. Tokom istog meseca, u raspravama u oba doma Parlamenta osećala se želja svih stranaka da Britanija ubrza i poveća obim naoružavanja.²⁰ Posle toga je Velika Britanija samostalno preduzela političku akciju na Balkanu nastojeći da pojača trgovinsku razmenu s Mađarskom, Jugoslavijom, Bugarskom i Rumunijom.²¹

Trgovinske odnose Velike Britanije i Jugoslavije opterećivala je zavisnost jugoslovenskog uvoza od izvoza na britansko tržište. Jugoslovenske vlasti su izdavale dozvole i obezbeđivale devize za uvoz robe iz Britanije samo dok je jugoslovenski trgovinski bilans bio aktivan, jer je u Jugoslaviji vladala oskudica deviza.

Britanci su sa svim svojim visokim autoritetom i trgovinskim prestižom koji su uživali u celom svetu kategorički bili protiv principa kontengiranja, koji su bili u suprotnosti sa poštovanjem trgovinskih konvencija, i nisu

16 AJ, CIK, 76-76-143.

17 AVII, NAV-N-T-77, r. 1291, s. 871.

18 Izveštaj poslanika u Beogradu Campbella Državnom sekretaru Lordu Halifaksu od 22. aprila 1939, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 94.

19 Isto, knj. 3, str. VII.

20 Mesečni izveštaj Poslanstva Kraljevini Jugoslaviji u Londonu od 10. decembra 1938, M. Zečević, M. Milošević, *Mesečni izveštaji jugoslovenskog poslanstva u Londonu 1930-1941*, Beograd 1991, str. 338.

21 V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, str. 380.

priznavali nikakve restrikcije u razmeni robe. Jugoslavija je napravila izvestan prodor na englesko tržište kada je Britanija odobrila izvesne kontingente zemljama koje su zbog sankcija protiv Italije trpele štetu. Jugoslavija, međutim, nije iskoristila mogućnost da ostvari aktivan trgovinski bilans na tom tržištu, već se zadovoljila time da uravnoteži raniju veliku pasivu. Na drugoj strani svu pažnju je usmerila na Nemačku i Italiju, tako da je napustila trajnu orijentaciju na britansko tržište. Britanci su odmah posle ukidanja sankcija Italiji odbili da produže kontingente Jugoslaviji koje je uživala. Dodatni razlog za tu meru bio je taj što je Jugoslavija u međuvremenu uvela kontrolu robe iz neklirinških zemalja, među kojima je bila i Velika Britanija.²² U 1938. godini Jugoslavija je na britansko tržište plasirala 9,6% svoga izvoza, a uvezla je 8,7% svojih potreba.²³

Još jedna okolnost je otežavala spoljnotrgovinsku razmenu Jugoslavije i Velike Britanije. Velika Britanija se usled ratne opasnosti dugoročno preorijentisala na trgovačku saradnju sa Sjedinjenim Američkim Državama, tako da Jugoslavija nije mogla da konkuriše američkim agrarnim proizvodima na britanskom tržištu.²⁴

Pokušaji dve zapadne sile da ekonomski pridobiju Jugoslaviju pre ratnog sukoba dali su skromne rezultate. Uspele su samo da preuzmu deo jugoslovenskih izvoznih viškova strategijskih sirovina, ali im nije pošlo za rukom da preorijentišu jugoslovensku spoljnu trgovinu na svoje tržište. Neuspehu te politike podjednako su doprineli i ekonomski i politički razlozi. Jugoslavija je već imala veliki obim trgovinske razmene s Rajhom i zemljama koje je pokorio – Čehoslovačkom i Austrijom. Platni promet s Nemačkom je bio na bazi kliringa, što je pogodovalo Jugoslaviji kojoj su nedostajali devize i zlato. Dodatni ekonomski faktor je bio taj što je jedino Nemačka mogla Jugoslaviji da isporuči naoružanje i opremu.

Početkom 1939. godine Velika Britanija je preduzela još jednu meru da poveća svoj udeo u spoljnoj trgovini zemalja jugoistočne Evrope, čime bi smanjila nemačko ekonomsko prisustvo u njima. Odobrila je izvozne kredite: Turskoj 16.000.000 funti sterlinga, Rumuniji 5.500.000, a Grčkoj 2.200.000.²⁵

Promena spoljnotrgovinske orijentacije Jugoslavije u pravcu sve većeg privrednog oslanjanja na Nemačku nastala je isključivo pod uticajem ekonomskih faktora i nije imala prolazno obeležje. Naprotiv, nosila je obeležje trajne saradnje dveju komplementarnih privreda. Sve do 1939. godine nemačko tržište je za Jugoslaviju bilo privlačnije od zapadnoevropskog i ona se

22 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od 15. juna 1936. AJ, CIK, 76-75-142.

23 *Rat i privreda jugoistočne Evrope*, "Glasnik", novembar 1939, str. 334.

24 Izveštaj Zavoda za unapređenje spoljne trgovine iz januara 1939, AJ, CIK, 76-75-142.

25 *Rat i privreda jugoistočne Evrope*, "Glasnik", novembar 1939, str. 334.

za njega opredeljivala rukovođena čisto ekonomskom nužnošću, bez političkih pritisaka.

U proleće iste godine su se u susedstvu Jugoslavije odigrali krupni događaji koji su u celokupnu njenu politiku uneli jednu novu dimenziju. Strah od agresivne politike Italije i Nemačke je sve više rastao u Jugoslaviji kako je rastao politički i strateški uticaj tih zemalja u Evropi. Posle nemačke okupacije Češke i Moravske u martu, Italija je 7. aprila napala Albaniju i posle devet dana objavila njeno priključenje svojoj teritoriji. Okružena svojim velikim susedima na severozapadu, koji su joj presekli kopnene komunikacije sa zapadnom Evropom, sa nedovoljno opremljenom armijom da pruži otpor i nerešenim unutrašnjim problemima, Jugoslavija je morala da vodi popustljivu ekonomsku politiku prema Nemačkoj, uglavnom na štetu Velike Britanije i Francuske. Britansko poslanstvo u Beogradu, koje je budno pratilo sva zbivanja, izvestilo je 22. aprila 1939. godine da Jugosloveni nisu prihvatili britansku sugestiju da zauzmu čvršći stav prema Nemačkoj i Italiji, što bi, prema britanskoj proceni, zaslužilo njihov respekt i popustljivost. Štaviše: "Što je pretnja iz ovih zemalja izraženija, to je ponašanje jugoslovenske vlade servilnije."²⁶ Ta britanska procena se u potpunosti potvrdila narednih dana, prilikom posete jugoslovenskog ministra inostranih poslova Aleksandra Cincar-Markovića Veneciji i Berlinu.²⁷ U svom sledećem izveštaju britanski poslanik metaforično opisuje položaj Jugoslavije u odnosu na Nemačku i Italiju "Ne mogu a da ne uporedim poziciju Jugoslavije sa stidljivom devojkom koja živi u strahu od udvaranja dva beskrupolozna udvarača, a ne usuđuje se da ih sasvim odbije iz straha da se njihova ljubav ne pretvori u mržnju".²⁸

Tokom leta 1939. godine jugoslovenska vlada se trudila da pokaže svoju naklonost prema silama Osovine, odazivajući se naročito njenim zahtevima na ekonomskom planu. Istovremeno je, pak, nastojala da se isuviše ne udalji od Velike Britanije i Francuske. Neposredno pred izbijanje rata, krajem avgusta 1939. godine, nemački poslanik u Beogradu je izveštavao da se u Jugoslaviji teži za povećanom saradnjom sa Zapadom. Inicijativa za to, smatrao je, nije se zasnivala toliko na privredno-političkim koliko na čisto političkim pobudama koje su inicirane iz Pariza i Londona. Međutim, mogao

26 Izveštaj Britanskog poslanika u Beogradu, Campbella od 22. aprila 1939, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 94.

27 Aleksandar Cincar-Marković je 22. i 23. aprila razgovarao u Veneciji sa svojim italijanskim kolegom Čanom (Galeazzo Ciano), gde se u prisustvu nemačkog ambasadora u Italiji trudio da iskaže naklonost Jugoslavije silama Osovine. (*Aprilski rat*, knj. I, dok. 40, str. 173-175). Prilikom boravka u Berlinu 25. aprila izjavio je svom domaćinu Ribentropu (Joachim von Ribbentrop) da je Jugoslavija odbila svaku garanciju Britanije (Britanija zapravo nije ni nudila garancije Jugoslaviji), već je želela da ostane neutralna i nastavi da pruža ekonomsku podršku silama osovine. Isto, dok. 44, str. 181.

28 Šifrovani telegram britanskog poslanika u Beogradu Forin ofisu (Foreign Office) od 26. aprila 1939, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 103.

je ipak da konstatuje: "Bilo kako bilo, tačno je da čak i oni koji najvatrenije zastupaju skretanja jugoslovenske spoljne trgovine ka Francuskoj ili Engleskoj, ne mogu da zanemare činjenicu da je samo velikonemački Rajh u stanju i voljan da preuzme u velikoj meri jugoslovenske izvozne viškove i da Jugoslavija, s druge strane, nigde nema boljih mogućnosti da pokrije svoje potrebe u industrijskoj robi nego u klirinškoj trgovinskoj razmeni s Nemačkom."²⁹

Ekonomska blokada Nemačke i privredni rat 1939. godine

Rezultati privredne borbe postignuti u Prvom svetskom ratu uticali su da se i u svim novim ratnim doktrinama važnost privrede za vođenje rata ozbiljno shvati. Ishod rata, predviđao je, trebalo je uveliko da zavisi od privrednog potencijala zemlje, naročito industrijske proizvodnje. Smatralo se da je industrija osnova za uspešno vođenje rata, a da je njeno funkcionisanje u ratnim uslovima bilo moguće samo u zemljama koje su, osim izgrađenih industrijskih kapaciteta, na raspolaganju imale i dovoljno sirovina. Njihovo obezbeđivanje za potrebe ratne privrede imalo je strateški značaj, jer je indirektno uticalo na ishod rata.³⁰ Velika Britanija je odmah posle izbijanja ratnog sukoba oglasila strategiju dugotrajnog rata, računajući na privredni slom protivnika.³¹

Jedna od mera koje su zaraćene strane u Drugom svetskom ratu preduzele u skladu s tom strategijom, a koja je najviše pogodila neutralne zemlje, bila je pomorska blokada Evrope. Pozicije zapadnih saveznika u ratu u pogledu mogućnosti snabdevanja bile su povoljnije u odnosu na sile Osovine. Velika Britanija i Francuska su u svojim kolonijama i dominionima posedovale najveći deo potrebnih sirovina koje su im, zahvaljujući vojnoj premoći na moru, bile uvek dostupne. Razvijena industrija i brojno gradsko stanovništvo Trećeg rajha umnogome su zavisili od uvoza sirovina, pogonskih goriva i hrane. Stoga su odmah posle izbijanja sukoba, u septembru 1939. godine, Francuska, a naročito Velika Britanija, usmerile svoje glavne napore na presecanje nemačkih izvora snabdevanja. U Velikoj Britaniji je osnovano Ministarstvo za privredno ratovanje (Ministry of economic warfare), sa zadatkom da na privrednom i finansijskom planu vodi rat sa Nemačkom, istisne je sa svetskih tržišta i izlaže privrednom pritisku u svakoj mogućoj prilici. Najvažniji vid delovanja Ministarstva bio je da u saradnji sa Admira-

29 *Aprilski rat*, knj. I, dok. 76, str. 302.

30 U razmatranjima sirovinске baze u ratu u onovremenoj literaturi često je istican primer Nemačke, koja u Prvom svetskom ratu nije bila poražena, ali je morala da kapitulira zato što njena privreda u uslovima blokade i ograničenog snabdevanja industrije sirovinama nije mogla da podnese sve ekonomske napore rata. V. Maksimović, *Odbrambena privreda*, "Vojno-ekonomski glasnik", Beograd, oktobar-decembar 1940, str. 10; *Privredna strategija u pogledu sirovina*, "Ratnik", br. 6, Beograd 1939, str. 62-77.

31 *Privreda i rat*, AJ, CPB, 38-502-654.

litemo organizuje i sprovodi potpunu blokadu Evrope, s ciljem da Nemačkoj spreči snabdevanje sirovinama neophodnim za vođenje rata. U britanskim privrednim i političkim krugovima smatralo se da je ekonomsko iscrpljivanje Nemačke najdelotvornije sredstvo za dezorganizaciju njene privrede i onesposobljavanje za dalji rat.³²

Oslanjajući se na svoju prevlast na moru, što je bio jedan od odlučujućih faktora u sprovođenju blokade, Velika Britanija i Francuska su pod kontrolu stavile celokupnu prekomorsku trgovinu Nemačke i neutralnih evropskih zemalja, ne poštujući odredbe do tada usvojenih konvencija o pomorskom pravu. Pod blokadu je potpala sva neprijateljska svojina – roba neutralnih zemalja na neprijateljskim brodovima i neprijateljska roba prevožena pod zastavama neutralnih zemalja, koja je direktno ili indirektno mogla poslužiti za ratne svrhe. Takva roba je označena kao dobro kontrabande i po međunarodnom ratnom pravu mogla se potpuno oduzeti.³³

Velika Britanija i Francuska su 4. septembra 1939. godine objavile svoje publikacije sa popisom robe koja je označena kao kontrabanda. Sličnu listu robe namenjene ratnim svrhama Nemačka je objavila još 28. avgusta, a 12. septembra je proširila i na robu koja može da služi kako za ratne tako i za mirnodopske svrhe. Da bi se onemogućio reeksport u Nemačku, ograničen je uvoz robe i neutralnim zemljama. Britanske vlasti koje su kontrolisale pomorski saobraćaj dopuštale su kompanijama prevoz tek na osnovu odobrenja Ministarstva za privredno ratovanje. Na isti način su postupale i francuske vlasti. Nemačka je za robu koju je liferovala neutralnim državama od njihovih vlada zahtevala izjavu da te proizvode neće dostavljati Velikoj Britaniji i Francuskoj.³⁴

32 U mesečnim izveštajima Jugoslovenskog poslanstva u Londonu za septembar, oktobar i novembar 1939. godine redovno je isticano birtansko opredeljenje za privredni rat. U izveštaju od 1. decembra 1939. godine stoji: "Sistem blokade prema Nemačkoj se i dalje sprovodi i smatra se kao najcelishodnije sredstvo za dezorganizaciju nemačke ekonomije i njene otporne sile. Ovo je oruđe u čiju efikasnost i zvanična i nezvanična Engleska polažu punu veru i veliku nadu i njenoj organizaciji se, od samog početka rata, poklonila velika pažnja". M. Zečević, M. Milošević, *Mesečni izveštaji Jugoslovenskog poslanstva u Londonu 1930-1941*, Beograd 1991, str. 431; E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Zagreb-Ljubljana 1978, str. 43.

33 Osnovni međunarodnopravni akti koji su regulisali pitanje neprijateljske svojine u ratu i neutralne svojine koja može poslužiti neprijatelju za ratne svrhe doneta su u Deklaraciji pomorskog prava, izdatoj u Parizu 1856, a dopunjenoj u Hagu 1898. i Londonu 1907. i 1909. godine. Pariska deklaracija je sadržala odredbe prema kojima se neutralna roba na neprijateljskim brodovima smatrala neprikosnovenom, sa izuzetkom ratne kontrabande – one robe koja je potrebna neprijatelju za davanje otpora. Da bi roba bila označena kao dobro kontrabande morala je da ispunjava dva uslova: da je prema svom svojstvu bila važna za rat i da je bila namenjena neprijatelju. *Blokada i neutralna trgovina*, "Glasnik Direkcije za unapređenje spoljne trgovine" (dalje u tekstu: "Glasnik"), br. 3, Beograd 1940, str. 90-91.

34 Isto; o blokadi kao meri koja je pogodila veliki broj zemalja vrlo mnogo je pisala onovremena evropska i američka štampa. O tome videti: AJ, CPB, 38-503-655.

Akcijom savezničke mornarice nemački trgovački brodovi su do početka 1940. godine gotovo potpuno uklonjeni iz svetskih luka, izuzev Sredozemnog mora. Blokada je pogodila više od polovine nemačke spoljne trgovine. Najviše je pogođena nemačka industrija, koja je najveći deo sirovina uvozila iz prekomorskih zemalja.³⁵ Gubitkom tih tržišta Nemačka je svoje uvozne potrebe, mada samo delimično, mogla da nadoknadi jedino u neutralnim evropskim zemljama koje su joj privredno i geografski inklinirale.³⁶

Najznačajniji izvor snabdevanja sirovinama i hranom postale su zemlje jugoistočne Evrope. Sve one su imale izvozne viškove poljoprivrednih proizvoda i ruda koji su, mada nedovoljni da u potpunosti zadovolje sve nemačke potrebe, u uslovima ekonomske blokade Evrope bili dragoceni.³⁷ Stoga je Nemačka na Balkanu u ekonomskom i finansijskom smislu, što je ostvareno u prethodnom periodu, od izbijanja rata postajala sve moćnija. Velika Britanija i Francuska su pokušale da političkim pritiscima i ekonomskim sredstvima onemoguće Nemačku da stekne monopol u izvoznoj trgovini zemalja jugoistočne Evrope.

Za Jugoslaviju su prilagođavanje ratnim prilikama i zaštita vitalnih interesa bili uslovljeni rešavanjem dva problema: otklanjanjem štetnih posledica rata na privredu, pre svega otežanog uvoza – na ekonomskom, i očuvanje svoje neutralnosti u ratnom sukobu – na političkom planu.

U poslednjoj godini mira, pre radikalnih promena u svetskoj trgovini, nastalih usled ratnih zapleta, Jugoslavija je uvozila sirovine u vrednosti od

35 Zavodnjem savezničke ekonomske blokade Nemačke posle izbijanja rata, 52% uvoza u Rajh bilo je presečeno. Poslednje mirnodopske godine, 1938, Nemačka je uvezla 32% vrednosti robe iz prekomorskih zemalja, 20% iz Velike Britanije i Francuske i njihovih kolonija i dominiona i 48% iz ostalih evropskih zemalja i SSSR-a. U ukupnom uvozu namirnica i pića prekomorske zemlje su zauzimale 45%, a sirovina i polupreradevina 57%, dok je 78% nemačkog izvoza bilo upućeno u evropske zemlje. *Izveštaj Konzularnog privrednog odeljenja Ministarstva inostranih poslova*, AJ, CIK, 76-81-154; M. Strelec, *Nemački uvoz i izvozne mogućnosti Sovjetske Rusije*, "Ekonomist" – Zagreb, br.1, 1940, str.35.

36 Iz zemalja, s kojima je zbog blokade morala da prekine trgovinu, Nemačka je podmirivala veliki deo svojih uvoznih potreba.

Artikal	% uvoženog artikla
žitarica	76%
đubriva	56%
metala	53%
mineralnih ulja	45%
minerala	40%
masti i mesa	39%

M. Strelec, n.d, str.36.

37 Od balkanskih zemalja značajne izvozne viškove imale su: Mađarska – boksita i žita; Jugoslavija – drveta, kukuruza, bakra, olova, cinka, antimona i boksita; Rumunija – nafte, drveta, kukuruza, pšenice; Bugarska – voća, povrća, uljarica, žitarica, žive stoke, koža; Grčka – duvana, voća, maslinovog ulja, vune, hroma; Turska – drveta, vune, pamuka, hroma. *Rat i privreda jugoistočne Evrope*, "Glasnik", novembar 1939, str. 333.

1.887.000 dinara ili 37,9% od ukupnog uvoza, predmeta za ishranu za 320.000.000 dinara (6,4%), a gotovu robu u vrednosti od 2.739.000 dinara (55,1%). Pojedinačno, najvažniju stavku u uvozu predstavljale su tekstilne sirovine – 1.022.000 dinara ili 20,5% ukupnog uvoza. Uvoz ostalih sirovina, iako je po vrednosti znatno zaostajao za tekstilnim, s obzirom na potrebe domaće privrede, imao je veliku važnost. Naročito su bile značajne sirovine za industriju prerade gvožđa, čija je vrednost 1938. godine iznosila 157.000.000 dinara, zatim pogonski materijali i gorivo – uglj i koks (182.000.000 dinara) i nafta (195.000.000 dinara).³⁸

Sa izbijanjem rata nastale su teškoće u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini.

**Učešće regiona u jugoslovenskom uvozu 1938. godine
(u procentima)³⁹**

	Vrednost	Količina
Srednja Evropa	52%	48,26
Sredozemlje	10,25%	8,00
Balkan	4,00%	19,45
Zapadna Evropa	13,45%	7,80
Istočna Evropa	4,36%	9,18
Nordijske i Baltičke zemlje	1,19%	0,40
Severna Amerika	6,11%	2,21
Južna Amerika	4,56%	2,35
Azija	2,43%	1,57
Afrika	1,00%	0,55
Australija	0,65%	0,23
Ukupno	100,00%	100,00

38 *Izveštaj Centrale industrijskih korporacija o stanju uvoza najvažnijih artikala od 1938-1940. godine*, AJ, CIK, 76-52-86; *Promene u strukturi našeg uvoza i današnje stanje*, "Glasnik", 4-5, 1940, str. 3.

39 U navedenom pregledu uvrštene su sledeće zemlje: Srednja Evropa – Nemačka, Austrija, Čehoslovačka i Švajcarska; Sredozemlje – Italija, Španija, Portugalija, Egipat, Alžir, Tunis, Maroko, Malta, Palestina i Kipar; Balkan – Grčka, Rumunija, Turska, Albanija i Bugarska; Zapadna Evropa – Francuska, Velika Britanija, Belgija i Holandija; Istočna Evropa – Mađarska, Poljska, SSSR i Danska; Nordijske i Baltičke zemlje – Danska, Švedska, Norveška, Finska, Letonija, Litvanija, Estonija; Azija – Indija, Japan, Malajska ostrva, Sirija, Cejlon, Indokina, Kina; Srednja i Južna Amerika – Argentina, Čile, Brazil, Holandska Gvineja, Kolumbija, Rio de Oro, Panama, Peru, Urugvaj, Kosta-Rika, Nikaragva, Venecuela, Gvatemala i Bolivija; Afrika – Kanarska ostrva, Tanganjika, Francuski Sudan, Britanski Sudan, Somalija, Nigerija, Francuski Kongo, Belgijski Kongo, Eritreja, Senegal, Zlatna obala i Liberija; Severna Amerika – SAD, Kanada i Meksiko; Australija – Australija, Polinezija i Novi Zeland. *Razvoj narodne privrede*, str. 41.

Rat i pomorska blokada su pogoršali uslove međunarodne trgovinske razmene, dok su istovremeno povećane potrebe unutrašnjeg tržišta. Otežan međunarodni platni promet, povećanje premija osiguranja i transportni troškovi; povećanje cena i redukovanje isporuka od zemalja izvoznica, dodatno su opteretili jugoslovenski uvoz.⁴⁰

Usled opšte nesigurnosti koja je nastala izbijanjem rata, izvoz je pretrpeo samo neznatnu štetu i to u prvim mesecima. Vrednost jugoslovenskog izvoza je sa 595.000.000 dinara u avgustu 1939. godine pala na 240.000.000 dinara u septembru. Već sledećeg meseca, međutim, izvoz je naglo povećan na 512.000.000 miliona dinara, a u novembru dostigao rekordan iznos posle Velike ekonomske krize 624.000.000 dinara.⁴¹ Izvozna trgovina bila je manje pogođena od uvozne, zato što su na međunarodnom tržištu zbog ratnih prilika nastupili izvozna konjunktura i porast cena, naročito u izvozu životnih namirnica i sirovina, čiji je izvoznik bila i Jugoslavija.⁴²

Znatno veću teškoću Jugoslaviji je predstavljao uvoz. Jugoslovenskoj privredi, koja je zavisila od uvoza sirovina, polufabrikata, mašina i rezervnih delova, pretio je ozbiljan poremećaj. Osim prehrambene, gotovo sve grane industrije bile su pogođene otežanim uslovima uvoza. Tekstilna industrija, na primer, najveći je deo svojih sirovina – pamuka, vune, jute i sintetičkih prediva – nabavljala u inostranstvu. Početkom rata je većina zemalja zabranila izvoz tih artikala kao sirovina važnih u vođenju rata. Budući i same u ratu, Velika Britanija i Francuska, koje su sa svojim kolonijama i dominionima bile tradicionalni liferanti tekstilnih sirovina Jugoslaviji, nisu bile u stanju da svojim kupcima pruže mirnodopske olakšice. Iako neutralne, Sjedinjene Države su zbog mogućnosti reeksporta u Nemačku, nerado isporučivale Jugoslaviji, naročito pamuk. Nemačka i Italija, glavni snabdevači Jugoslavije veštačkim predivom, nastavile su sa isporukama, ali po višim cenama i za devize.⁴³ Opšti nepovoljni uslovi međunarodnog prometa izazvali su znatno smanjenje uvoza tih sirovina.

40 *Kratak pogled na naš privredni položaj*, AJ, CPB, 38-503-655.

41 *Rat i naš izvoz*, prilog objavljen u privrednom dnevniku "Jugoslovenski lojd", AJ, CPB, 38-502-654.

42 Jugoslovenski izvoz je opao 1939. po težini sa 3.702.070 tona na 3.464.135 tona, ali je po vrednosti povećan od 5.047.000 dinara na 5.521.200 dinara. Naredne godine je produžena težnja smanjivanja izvoza po težini, a povećavanja po vrednosti, tako da je izvoz iznosio 3.254.719 tona u vrednosti od 6.680.300 dinara. *Naš izvoz i uvoz obzirom na naš opšti privredni razvoj*, str. 49.

43 Obimna analiza zavisnosti jugoslovenske industrije od uvoza sirovina objavljena je početkom rata u: *Naša industrija i ratno stanje u Evropi*, "Srpski književni glasnik" (SKZ), nova serija, knj. LVIII, 3, str. 182-183.

Uvoz tekstilnih sirovina i polufabrikata 1938-1940.
(u tonama)⁴⁴

	1938.	1939.	1940.
Sirovi pamuk	21.635	18.066	14.816
Pamučno predivo	13.972	12.179	6.249
Ovčija vuna	4.761	3.703	2.401
Vuneno predivo	1.515	1.794	414

Metalna industrija je posebno zavisila od uvoza koksa i starog gvožđa. Dok je staro gvožđe donekle moglo da se supstituiše proizvodnjom sirovog gvožđa u domaćoj topioničarskoj industriji, glavni snabdevači koksa bili su Velika Britanija i Nemačka. Uvoz koksa iz Britanije je bio otežan zbog problema u transportu; Nemačka je, pak, nastavila isporuke, ali uz povećanje cena i produžene rokove, jer su njene ratne potrebe za tim gorivom bile povećane, a transportna sredstva zbog ratnih operacija angažovana na drugim zadacima.⁴⁵

Najveći deo svojih sirovina hemijska industrija je nabavljala u Velikoj Britaniji. U industriji hartije je najveći deo sirovina uvožen iz Češke. Kalofo-nijum, druga važna sirovina u industriji hartije, uvožen je iz Grčke i Francuske. Sa izbijanjem rata, uvoz je zbog zabrane izvoza potpuno prekinut.⁴⁶

Jugoslovenska industrija gume je u potpunosti zavisila od uvoza kaučuka. Posle izbijanja rata Velika Britanija, najveći svetski proizvođač kaučuka, zabranila je izvoz te važne strategijske sirovine. Jugoslovenski uvoz kaučuka je stoga opao sa 2.981 tone 1938. na samo 977 tona 1940. godine. U drugoj polovini te godine uvoz je pao na čak 32 tone, prema 902 koliko je iznosio u isto vreme prethodne godine. Zbog nedostatka gume potrošnja u zemlji je ograničena posebnom uredbom.⁴⁷

Osobitu važnost je imao uvoz sirovog kalaja, nikla i niklovih legura, a i belog lima, polufabrikata od kojih je zavisio rad pogona mnogih industrijskih preduzeća u zemlji. Naročito je opao uvoz kalaja – 1939. uvezeno je 848 tona, a 1940. godine 272 tone. U drugoj polovini te godine uvoz je iznosio svega 6 tona.⁴⁸

Važna sirovina za više industrijskih grana, od čijeg je uvoza Jugosla-vija takođe zavisila, bile su masnoće. Njihov uvoz je opao sa 6.506 tona 1938. na 4.706 tona 1939. i 3.865 tona 1940. godine. Uvoz uljanih plodova i uljanog semena je pao sa 14.240 tona 1938. na 11.971 tonu 1939. i 6.912 tona 1940.

44 *Naš izvoz i uvoz s obzirom na naš opšti privredni razvoj*, str. 49.

45 *Naša industrija i ratno stanje u Evropi*, str. 183.

46 Isto, str. 186.

47 *Naš izvoz i uvoz s obzirom na naš opšti privredni razvoj*, str. 49.

48 Isto, str. 50.

godine; uvoz ulja sa 1.751 tone 1938. na 842 tone 1939. i 677 tona 1940. godine.⁴⁹

Uvoz proizvodnih sredstava je opao za 16,7%, mašina, sprava i aparata za 21,8%, a pogonskog materijala za 22,5%.⁵⁰

Nasuprot velikom smanjenju uvoza svih tih artikala po količini, može se uočiti njihovo veliko povećanje po vrednosti.

Kretanje jugoslovenskog uvoza po količini vrednosti⁵¹

Godina	Tona	Miliona dinara
1938.	1.269.899	4.975,3
1939.	1.126.393	4.457,4
1940.	1.262.877	6.018,6

Jugoslavija je do 1938. godine zadovoljavala 55,6% svojih uvoznih potreba iz klirinških zemalja i 44,4% iz deviznih.⁵² Posle izbijanja rata veze sa prekomorskim zemljama, u kojima se uglavnom snabdevala sirovinama za devize, ili su prekinute ili otežane. Mnogi artikli jugoslovenskog uvoza nisu proizvedeni u klirinškim zemljama. Uvoz drugih artikala koje je otud uvozila ili je strogo ograničen ili potpuno zabranjen. Nemačka, Italija, Mađarska i Češka, koje su do rata Jugoslaviji isporučivale industrijske proizvode i polupreradevine, bile su spremne da liferuju samo industrijsku robu, ukinuvši isporuke svih artikala izrađenih od prirodnih sirovina. Jugoslaviju je to u potpunosti uputilo na svetsko tržište sirovina, što je zbog obezbeđivanja potrebnih deviza nametnulo potrebu da tamo plasira i svoj izvoz.⁵³ Međutim, zbog ratnih prilika i otežanih uslova međunarodnog transporta, ionako veliko učešće zemalja srednje Evrope u jugoslovenskom uvozu povećalo se sa 46,0% na 61,60% po vrednosti i od 40,08% na 52,11% po količini. Istovremeno je učešće zemalja zapadne Evrope smanjeno sa 13,20% na 5,03% po vrednosti i od 8,08% na 3,26% po količini.⁵⁴

Osim što je imala problema u snabdevanju sopstvenog tržišta, Jugoslavija je od samog početka rata bila izložena i političkim pritiscima i jedne i druge zaraćene strane: Nemačke da pojača izvoz svojih proizvoda na njeno tržište, a Velike Britanije i Francuske da smanji isporuke silama Osovine.⁵⁵

49 *Naš izvoz i uvoz s obzirom na naš opšti privredni razvoj*, str. 50.

50 *Razvoj narodne privrede*, str. 40.

51 *Naš izvoz i uvoz s obzirom na naš opšti privredni razvoj*, str. 49. Ako se napravi poređenje sa petogodišnjim prelaskom (1935-1939), vrednost uvoza povećana je 1940. sa 4.170. dinara po toni na 4.769 dinara.

52 *Razvoj narodne privrede*, str. 44.

53 *Izveštaj industrijskih korporacija o kretanju uvoza najvažnijih artikala od 1938-1940. godine*, AJ, CIK, 76-52-86; *Razvoj narodne privrede*, str. 44.

54 *Razvoj narodne privrede*, str. 42.

55 O privrednom ratu dva moćna protivnika beogradska "Politika" je krajem 1939. godine

Britansko poslanstvo u Beogradu, koje je budno pratilo odnos Jugoslavije i sila Osovine, izvestilo je 18. septembra 1939. Forin ofis: "Ima znakova da je trgovinska razmena između Jugoslavije i Nemačke ponovo oživila. Otvorena je jedna agencija Rajhsbanke da rešava transportne teškoće između dve zemlje".⁵⁶ Britance je naročito zabrinulo kada je od rudnika bakra u Boru, koji je bio u posedu Francuske, zatraženo da celokupnu proizvodnju blister bakra preda državi. Smatrali su da će Jugoslavija bakar isporučiti Italiji u zamenu za ratni materijal.⁵⁷ Već sutradan britanska i francuska vlada su Jugoslaviji uručile notu u kojoj se izražava nada da ona neće povećati svoje "normalne" izvozne kvote Nemačkoj. Jugoslovenska vlada je opomenuta da će Britanija strogo kontrolisati njen izvoz i staviti na crnu listu one firme čiji bi izvoz u Nemačku bio veći od normalnog. U jugoslovenskoj noti, kojom je odgovoreno na taj demarš Velike Britanije i Francuske, u opštim crtama je podvučen vitalni značaj koji je za Jugoslaviju imala trgovina s Nemačkom.⁵⁸

Iako sadržaj note nije bio poznat Nemcima, nemačko poslanstvo u Beogradu je već 19. septembra dobilo instrukcije da opomene jugoslovensku vladu. U instrukciji nemačkom poslaniku stoji: "Ako ocenjujete da je umesno, recite odgovornim ličnostima da bismo morali smatrati svaku obavezu i angažovanje od neutralne zemlje kojom bi se ograničavanje normalne trgovine kojom bi se tranzit dobara između Nemačke i te zemlje kao pružanje pomoći neprijateljskim zemljama i na taj način kao kršenje neutralnosti, u kojem slučaju mi zadržavamo najpuniju slobodu akcije".⁵⁹

Dodatni, veoma značajan, faktor koji je uticao na spoljnu trgovinsku politiku Jugoslavije bila je odbrana zemlje. Kako Jugoslavija sa svojom nedovoljno razvijenom industrijom nije mogla da sprovede modernizaciju armije, vojne nabavke su najvećim delom poticale iz inostranstva, a od 1938. godine gotovo isključivo iz Nemačke. Ostali evropski liferenti modernog oružja – Velika Britanija i Francuska, koji nisu mogli da podmire ni svoje potrebe, izostali su iz konkurencije.⁶⁰

Jugoslavija je s Nemačkom imala potpisan sporazum još 5. jula 1939. godine, o isporuci vojnih aviona i artiljerijskog materijala, ali je on po nalogu

pisala: "Ide se prvo za tim da se zaraćena zemlja obezbedi sredstvima koja sama ne može da proizvodi, a drugo, da kupujući što više pretekne svog neprijatelja i da mu tako onemogućiti da dođe do važnih artikala, specijalno sirovina. ("Politika", 19. decembar 1939).

56 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 239.

57 Isto.

58 *Aprilski rat*, knj. 1, dok. 93, str. 351.

59 Isto.

60 Poslanik Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu Konstantin Fotić je 26. decembra izveštavao da su američke fabrike aviona i protivavionske artiljerije bile pretrpane narudžbinama Velike Britanije i Francuske, a i malih evropskih država. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu, *AJ*, 371, f. 180.

Hermana Geringa (Herman Göring), rukovodioca nemačke ratne privrede, bio odlagan.⁶¹ To odlaganje je nastupilo posle posete kneza Pavla Londonu 18. jula 1939. godine, jer su Nemci želeli da se uvere u držanje Jugoslavije u slučaju eventualnog rata. Tek posle izveštaja nemačkog poverenika iz Beograda od 21. avgusta da jugoslovenski vladajući krugovi žele da se pridržavaju apsolutne neutralnosti u slučaju rata, Jugoslaviji je isporučeno pet modernih "hajnkela" i "meseršmita".⁶²

Kada su nemačke potrebe za industrijskim sirovinama porasle usled ekonomske blokade, Nemačka je s Jugoslavijom sklopila sporazum o isporuci aviona i protivavionskih topova u zamenu za bakar, olovo, cink i konoplju. Poverljivi protokol o vojnim nabavkama – "Langfridov sporazum" – potpisan je 5. oktobra 1939. godine. Sporazum je predviđao da Jugoslavija, počevši od 1. novembra 1939. godine, mesečno Nemačkoj isporučuje 1.500 do 2.000 tona bakra, 500 tona olova, 2.000 tona olovnog koncentrata, 1.000 tona aluminijuma, 1.000 tona antimona i stari metal i drvo u vrednosti od 500.000 do 600.000 maraka.⁶³

Velika Britanija, koja nije imala mogućnosti da Jugoslaviji isporučuje oružje, otpočela je akciju da onemogući jugoslovensko-nemačku saradnju. Britanski poslanik u Beogradu je 9. oktobra 1939. godine izveštavao: "Ispitali smo sve mogućnosti unapređenja englesko-jugoslovenske trgovine, a istovremeno smanjenja jugoslovensko-nemačke razmene".⁶⁴ Istovremeno je francuska vlada razmatrala mogućnost značajnih kupovina jugoslovenskog bakra, olova, hroma i antimona.⁶⁵

Nemci, koji su Jugoslaviji pridavali veliki politički i ekonomski značaj, očekivali su takvu politiku zapadnih saveznika.⁶⁶ Nemački poverenik u Jugoslaviji je 21. oktobra o spoljnoj politici jugoslovenske vlade izveštavao: "Na politički razvoj u Jugoslaviji i na držanje beogradske vlade u sadašnjem evropskom konfliktu odlučujući uticaj ima *ključni položaj Jugoslavije na granici između Podunavlja i Balkana* (u dokumentu podvučeno, prim. D.

61 *Aprilski rat*, knj. 1, dok. 88, str. 339-340.

62 Isto, dok. 63, str. 251; dok. 75, str. 297; dok. 78, str. 340.

63 Isto, dok. 97, str. 359; B. Đorđević, n.d, str. 174-175; L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska Nemačke na Jugoslaviju*, "Istorija XX veka", Zbornik radova, knj. 13, Beograd 1975, str. 226-227.

64 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 262.

65 *Šifrovani telegram britanskog poslanika u Beogradu od 18. oktobra 1939. godine*, isto, str. 266.

66 U izveštaju nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 18. oktobra 1939. godine stoji "Ubrzo posle početka rata Engleska i Francuska, razume se, založile su se da za sebe osvoje jugoslovensko tržište sirovina. Kako putem političkog uticaja tako i primamljivim ponudama zlata i deviza nastojale su da celokupnu raspoloživu proizvodnju pribave za sebe, kako bi nemačko tržište lišile tih proizvoda. Ova se metoda borbe mogla predvideti i ne iznenađuje"; *Aprilski rat*, knj. 1, dok. 123, str. 411.

A.). Ovo treba shvatiti tako da razne velike sile pokušavaju da utiču na Jugoslaviju, jer postoji uverenje da će stav koji zauzme beogradska vlada biti presudan i za ostale države na jugoistoku."⁶⁷

Jugoslovenski vladajući krugovi su, međutim, od samog izbivanja rata bili opsednuti isticanjem politike neutralnosti. Kako je bila u neposrednom susedstvu Nemačke i Italije, Jugoslavija nije bila u poziciji da izaziva nezadovoljstvo bilo koje od njih. Izveštavajući o spoljnopolitičkom položaju Jugoslavije, Britansko poslanstvo u Beogradu je navodilo "U ovakvim okolnostima jugoslovenska vlada je bila primorana da izbegava isuviše otvoreno negovanje prijateljskih odnosa s Velikom Britanijom i Francuskom što je većina stanovništva želela. S druge strane, vlada je bila primorana da s vremena na vreme čini ustupke svojim moćnim susedima, iako je neprestano težila da se ti ustupci ograniče na stvari relativno malog značaja".⁶⁸

Budući da su odnosi između sila Osovine, na jednoj, i zapadnih saveznika na drugoj strani, bili neprijateljski, obazrivost jugoslovenske vlade je bila razumljiva. Opisujući situaciju u kojoj se nalazila Jugoslavija, britanski poslanik u Beogradu je s razumevanjem primećivao da je opasnost od Nemačke i Italije bila nadohvat ruke, a potencijalna pomoć od Velike Britanije i Francuske daleko.⁶⁹ U tim okolnostima Jugoslavija se trudila da sačuva bar spoljni privid neutralnosti. Britanci su shvatajući težinu njenog položaja bolje od Francuske, prećutno prelazili preko takve politike. Smatrali su da ne bi bilo u interesu saveznika da Jugoslavija, priklanjajući se otvoreno politici saveznika, izazove nemački napad pre nego što bude spremna. Nemački vojni ataše u Beogradu je 10. novembra 1939. godine izvestio da je Jugoslavija zaokupljena svojom neutralnošću tako da se i pored velikih mogućnosti izvoza i potreba privrede, trgovinska razmena s Nemačkom ne povećava.⁷⁰

Krajem 1939. godine su Velika Britanija i Francuska povele trgovinske pregovore s Jugoslavijom s ciljem da preuzmu što veće količine jugoslovenskog izvoza, posebno artikala neophodnih za ratnu privredu. Cilj te trgovine je, osim ličnog snabdevanja, bio da se Nemačka istisne sa kontinentalnog tržišta ratnih sirovina.⁷¹ Jugoslavija je i sa jednom i sa drugom zemljom potpisala trgovinske ugovore i trajne protokole. S Velikom Britanijom Protokol o rudama i metalima, parafiran 20. decembra, a s Francuskom Poverljivi protokol uz Trgovinski aranžman, potpisan 30. decembra 1939. godine.⁷²

67 *Aprilski rat*, knj. 1, dok. 126, str. 419.

68 *Memorandum o jugoslovenskoj spoljnoj politici* Britanskog poslanstva u Beogradu od 4. novembra 1939, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 3, str. 273-274.

69 Isto.

70 AVII NAV-N-T-77, r 1291, s 1130.

71 L. Cvijetić, n.d. str. 238.

72 *Službene novine* br. 34 od 13. II 1940; B. Đorđević, n.d. str. 336.

Jugoslavija se tim aktima obavezala da će u Veliku Britaniju izvoziti mesečno 3.000 tona olovnog koncentrata do jula 1940. a nakon toga 5.000 tona; 200 tona sirovog olova mesečno, 840 tona hroma, 1.100 tona ferohroma i 50 tona antimona. Za protivvrednost izvezenih sirovina Jugoslavija je, prema Protokolu o rudama, mogla iz sterlinških zemalja da uveze ratni materijal.⁷³ Trgovinski aranžman s Francuskom je predviđao povećanje količina robe za izvoz utvrđene prethodnim sporazumom. Tajnim protokolom je predviđeno liferovanje bakra Francuskoj u zamenu za ratni materijal. Jugoslavija se obavezala da će odmah posle stupanja na snagu tog protokola izvesti u Francusku 5.000 tona bakra i da će iz proizvodnje u 1940. godini isporučivati 1.000 tona mesečno. Od 1. jula 1940. ta kvota je trebalo da se poveća na 1.500 tona mesečno.⁷⁴

Ugovorene količine ruda su bile velike za jugoslovensku produkciju (u zemlji se proizvodilo oko 40.000 tona bakra i 70.000 tona olova). Kako je Jugoslavija već imala ugovorne obaveze za izvoz tih ruda u Nemačku, Italiju, Mađarsku, Rumuniju i Grčku, Centrala industrijskih korporacija je skrenula pažnju vladi da vodi računa o trenutnom izvoznom potencijalu s obzirom na ranije aranžmane sa drugim trgovinskim partnerima.⁷⁵

Taj sporazum je naišao na otpor u jugoslovenskim vojnim i privrednim krugovima, jer su se proizvodi, ugovoreni u tim protokolima za razmenu nalazili na vrhu klasifikacione lestvice artikala za koje se mogao dobiti ratni materijal. Kako je Jugoslavija već imala obavezu da Nemačkoj isporuči velike količine tih metala, a Nemačka insistirala da ona izvrši obavezu, jugoslovenski izvoz u Veliku Britaniju i Francusku nije mogao da bude u predviđenom obimu.⁷⁶ Na drugoj strani nemački poslanik u Beogradu je početkom 1940. godine konstatovao da se isporuke bakra i olova na osnovu protokola Langfrid izvršavaju, pošto su sve teškoće prevaziđene.⁷⁷ Iako obaveze prema Velikoj Britaniji u idućoj godini nisu redovno izvršavane, s britanske strane nije bilo ozbiljnih prigovora. Krajem oktobra 1940. britanski poslanik u Beogradu je izjavio da bi britanska strana smatrala Protokol izvršenim (uprkos neizvezenim količinama od 18.000 tona olovnog koncentrata, 1.500 tona olova, 10.000 tona hromove rude i 730 tona antimona) ako bi se za poslednja tri meseca 1940. izvezlo 3700 tona olovnog koncentrata, 750 tona olova, 300 tona ferohroma i 270 tona antimona.⁷⁸

73 B. Đorđević, n.d. str. 236

74 Isto, str. 234-235.

75 AJ CIK 76-76-142

76 B.Đorđević, n.d. str. 177.

77 Izveštaj nemačkog poslanika u Beogradu od 2. januara 1940, Aprilski rat 1, dok. 164, str. 544.

78 B. Đorđević, n.d. str. 69.

Privredni rat između zapadnih saveznika i Nemačke za prevlast u Jugoslaviji u jesen i zimu 1939/1940. godine završio se pobedom Nemačke. Početkom 1940. italijanska štampa je pisala o apsolutnoj nemačkoj ekonomskoj prevlasti na Balkanu.⁷⁹ Londonski "Economist" (Econommist) je, u proleće 1940. pisao da je Balkan ozbiljna rupa u savezničkoj blokadi koju bi trebalo "suziti, pa čak i zatvoriti".⁸⁰

Ipak, i pored oštrih komentara u štampi, Britanci su prema zemljama jugoistočne Evrope i dalje postupali obazrivo i sa izvesnom rezervom. Međutim, u proleće 1940. godine došlo je do promene u strategijskim pozicijama zaraćenih strana koje su izmenile ekonomsku situaciju i u balkanskim zemljama. Početkom aprila saveznici su preduzeli odlučan korak u zatvaranju severne kontrabande – sprečavanju izvoza rude gvožđa iz Švedske preko norveških luka – na šta je Nemačka reagovala okupacijom Danske i Norveške. To delimično razbijanje blokade ojačalo je ekonomski položaj Nemačke, jer je direktno mogla da kontroliše skandinavske rudnike gvožđa, dok su saveznici potpuno istisnuti iz severne Evrope.⁸¹

Pretrpevši poraz u severnoj Evropi, saveznici su se okrenuli Balkanu. Britanski ministar spoljnih poslova lord Halifax (Edward Frederick Lindley Xalifax) je 15. aprila 1940. godine pozvao u London sve diplomatske predstavnike akreditovane u balkanskim zemljama na konsultacije. Taj saziv je imao za cilj da eminentni britanski predstavnici lično i neposredno razmotre situaciju na Balkanu i pronađu najpogodniji način za sprovođenje osnovnih linija spoljnotrgovinske akcije u jugoistočnoj Evropi, u prvom redu za efikasno sprovođenje sistema ekonomske blokade.⁸²

Za efikasnije vođenje ekonomske akcije na Balkanu Britanci su osnovali trgovačku kompaniju ENKO (English Commercial Corporation) LTD, sa sedištem u Carigradu. Cilj kompanije, čiji je kapital upisala britanska vlada, bio je da pojača trgovačke veze sa Balkanskim zemljama, odnosno da otkupljuje sve sirovine i robu koje bi mogle koristiti Nemačkoj za ratne svrhe.⁸³

Nemce je uznemirila ta ekonomska ofanziva Britanaca u vreme kada im je predstojao odlučujući obračun sa saveznicima u zapadnoj Evropi. Iako

79 AJ CPB 38-503-655.

80 Isto, 518-678.

81 T. Marković, Kontinentalna blokada, Srpski književni glasnik, nova serija LX br. 6 i 7, 16. juli i 1. avgust 1940, str. 539-540.

82 Izjava premijera Čemberlena (Arthur Nevile Chamberlain) u donjem domu britanskog parlamenta od 18. aprila 1940, Aprilski rat 1, dok. 193, str. 600-601; Mesečni izveštaj Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za mesec april 1940, M. Zečević. M. Milošević., n.d. str. 452.

83 Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 2. maja 1940, Aprilski rat 1, dok. 204, str. 620; E. Barker, n.d. str. 45-47; D. Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, knj. 2, str. 393.

su imali povoljne trgovinske aranžmane sa gotovo svim balkanskim zemljama, uputili su specijalnog izaslanika Klodijusa (dr Karl Clodius), zamenika načelnika odeljenja za ekonomsku politiku Ministarstva inostranih poslova Rajha, da u tim zemljama u samom začetku suzbije ekonomsku ofanzivu Britanaca.⁸⁴ Klodijus je odmah posle dolaska u Beograd vodio duge razgovore sa ministrom trgovine i industrije Ivanom Andresom, ministrom spoljnih poslova Aleksandrom Cincar-Markovićem, predsednikom vlade Dragišom Cvetkovićem i regentom knezom Pavlom. Glavni predmeti razgovora bili su: povećanje kursa marke u platnom prometu s Jugoslavijom i povećanje izvoza ruda u Nemačku, prvenstveno bakra.⁸⁵ Još jedno važno pitanje koje je Klodijus trebalo da reši s jugoslovenskom vladom bila je zaštita Dunava. Mađari su krajem aprila uputili predlog Jugoslaviji da i Nemačka učestvuje u patroliranju Dunavom radi zaštite njegovog plovnog toka. Nemci su se bojali da Britanci ne izvrše sabotažu u Đerdapskoj klisuri, što bi sprečilo transport robe iz Rumunije i Bugarske u Rajh.⁸⁶

Jugoslovenski ministri su pojedinačno nastojali da uvere Klodijusa prilikom njegovog boravka u Beogradu da će i dalje raditi na učvršćivanju trgovinskih i privrednih veza s Rajhom. Ministar spoljnih poslova Cincar-Marković je obećao da će jugoslovenske vlasti preduzeti odgovarajuće mere da spreče aktivnost britanske kompanije ako bi ona otkupom i veštačkim podizanjem cena prouzrokovala ometanje jugoslovensko-nemačke trgovine. Predsednik vlade Dragiša Cvetković je podržao to obećanje svog ministra i uveravao Klodijusa da je Jugoslavija odlučna da održi potpunu neutralnost i na ekonomskom planu i da je spremna da ispuni svoje obaveze prema Nemačkoj. Čak je podvukao da je važnost Nemačke na ekonomskom planu za Jugoslaviju cenjena činjenica u celoj zemlji. Istakao je značaj uvođenja komesara za rude, čime je celokupna proizvodnja bakra i olova stavljena pod kontrolu države, a Nemačkoj omogućeno lakše snabdevanje tim važnim mineralima. Složio se sa Klodijusovom primedbom da mere Velike Britanije i Francuske (Britanci su u Jugoslaviji delovali na ekonomskom, a Francuzi na političkom planu) ne smeju uticati na smanjenje izvoza u Nemačku.⁸⁷

84 Poseta Klodijusa balkanskim zemljama naišla je na veliko interesovanje štampe. Italijanski list "La Stampa" pisao je 1. maja "Iznenadna poseta Klodijusa dovodi se u vezu sa njegovom namerom da se na licu mesta uveri i engleskioj akciji koja je ovih dana započela u Jugoslaviji pod ekonomskim konzorcijumom za trgovinu s inostranstvom". Aj CPB 38-863-1047; Na drugoj strani ovu posetu francuska štampa je okarakterisala kao: "Les intrigues allemandes a Belgrade".

85 Predmet ovih razgovora preneo je britanski "Daily Express" od 1. maja 1940, isto.

86 AJ CPB 38-858-1042; Više o značaju dunavskog plovnog puta za Nemačku videti: Ekonomski interesi Trećeg rajha u istočnoj Srbiji, "Razvitak", Zaječar, jul-oktobar 1991, br. 4-5, str. 25-31.

87 Izveštaj zamenika Odeljenja za ekonomsku politiku nemačkog Ministarstva inostranih poslova od 3. maja 1940, Aprilski rat 1, dok. 205, str. 621-624.

Posle Jugoslavije Klodijus je bio u Bugarskoj, gde je u Sofiji posetio italijanskog poslanika i preneo mu utiske iz razgovora vođenih sa jugoslovenskim zvaničnicima. U izveštaju koji je odmah uputio svom ministru spoljnih poslova italijanski poslanik navodi da je Klodijus bio zabrinut zbog savezničke propagande u Jugoslaviji, koja je naročito imala efekta kod Srba. Na kraju prenosi izjavu koju mu je Klodijus dao: "Rajh ne namerava da interveniše da bi sprečio neki eventualni skromni kontakt između ovih zemalja (misli se na balkanske zemlje – prim. D. A.) i saveznika ali neće apsolutno dozvoliti da ovi kontakti nanesu bilo kakvu štetu njegovim sadašnjim ekonomskim interesima".⁸⁸

Generalna Klodijusova ocena, koju je dao u izveštaju posle povratka u Berlin o političkoj orijentaciji Jugoslavije, nije bila povoljna. Kako je Jugoslavija bila izložena pritisku saveznika koji su operisali sa navodnom italijanskom opasnošću, simpatije u zemlji su bile podeljene. Opšti utisak je, međutim, bio da su se knez i vlada trudili da razbiju ma kakve nemačke slutnje i da su nastojali da sačuvaju neutralnost bar na ekonomskom planu.⁸⁹ Klodijus je bio mnogo manje zadovoljan u pogledu praktičnih mogućnosti jugoslovenskog izvoza, jer je Jugoslavija ukazivala na to da će se zbog nerodne godine smanjiti poljoprivredna proizvodnja i uveliko ograničiti predviđeni izvoz.⁹⁰

Razvoj događaja u proleće 1940. godine podstakao je jugoslovensku vladu da učini korak ka zblizavanju sa poslednjom neutralnom velikom silom u Evropi – Sovjetskim Savezom.⁹¹ Sredinom aprila jugoslovenska vlada je uputila trgovinsku delegaciju u Moskvu na pregovore sa Sovjetima. Iako je tom potezu u javnosti dato prvenstveno političko značenje, s obzirom na okolnosti – političku situaciju u Evropi i sužene mogućnosti trgovinske razmene Jugoslavije sa svetom – ne može se jednostavno reći da je taj čin davao prvenstvo politici ispred ekonomije. U jugoslovenskoj i svetskoj javnosti taj potez jugoslovenske vlade se tumačio kao prvi korak ka uspostavljanju diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom.⁹² Za jugoslovensku privredu

88 Izveštaj italijanskog poslanika u Sofiji od 4. maja 1940. o razgovoru sa Klodijusom, *Aprilski rat*, knjiga 1, dok. 206, str. 624-625.

89 Isto, dok. 205, str. 624.

90 Izveštaj italijanskog poslanika u Beogradu od 5. maja 1940. grofu Čanu o razgovoru sa Cincar-Markovićem, povodom Klodijusove posete Beogradu; isto, dok. 207, str. 625-626.

91 Jugoslovensko-sovjetska trgovinska razmena u prethodnom periodu bila je vrlo skromna. Kraljevina Jugoslavija nije ništa izvozila u Sovjetski Savez dok je uvozila svega 3-4 artikla: antracit, kamenu so, azbest i rudu mangana. Po vrednosti taj izvoz je iznosio: 1935. – 13,500.000 dinara; 1936. – 5,500.000 dinara; 1937. – 6,000.000 dinara; 1938. – 3,500.000 dinara; 1939. – 2,500.000 dinara. Izveštaj Centrale industrijskih korporacija sa Sovjetskom Rusijom od 22. aprila 1940, AJ-CIK-76-83-163.

92 Štampa, domaća i strana, bila je puna komentara povodom potpisivanja trgovinskog ugovora SSSR-a i Jugoslavije. O tome videti: AJ-CPB-38-1479-1722; Uredništvo "Narodnog

je uvoz sirovina iz Sovjetskog Saveza predstavljao jedinu mogućnost da se kompenzuje prekid trgovine sa prekomorskim zemljama. Jugoslovenski privrednici su bili naročito zainteresovani za uvoz pamuka, nafte, metala, fosfata, koksa, automobila, poljoprivrednih mašina.⁹³

Ugovor o trgovini i plovidbi između Sovjetskog Saveza i Kraljevine Jugoslavije zaključen je 11. maja 1940. godine u Moskvi.⁹⁴ Ugovor je sadržao klauzulu najvećeg povlašćenja u pogledu uvoznih i izvoznih carina i njihove naplate i klasifikacije robe, reeksporta i transporta. Sporazum je predviđao uravnoteženu robnu razmenu između dve zemlje u vrednosti od 1,600.000 američkih dolara ili 88,000.000 dinara. Od kontingenata koji su predviđeni za jugoslovenski uvoz, najvažniju stavku zauzimalo je 2.000 tona pamuka u vrednosti od 1,000.000 dolara, nafte – 300.000 dolara, parafina – 100.000 dolara, azbesta – 50.000 dolara, farmaceutskih proizvoda – 20.000 dolara. U kontingentu predviđenom za izvoz u Sovjetski Savez najveću vrednost imali su bakar – 450.000 dolara, olovo i cink – 480.000 dolara, svinjska mast – 200.000 dolara, boksit – 120.000 dolara, ekstrakti za štavljenje kože – 150.000 dolara, ferosilicijum – 50.000 dolara i ostala razna roba – 100.000 dolara.⁹⁵ Sovjeti su prilikom vođenja pregovora pokazivali naročito zanimanje za uvoz jugoslovenskog bakra, ali im jugoslovenska delegacija, s obzirom na već postignute aranžmane Jugoslavije s drugim zemljama, nije mogla u potpunosti izaći u susret.⁹⁶

U trgovini između dve zemlje cena robe se utvrđivala u američkim dolarima. Plaćanje je trebalo da se obavlja u Jugoslaviji preko Narodne banke po slobodnom kursu dolara na Beogradskoj berzi. Svi kupoprodajni ugovori su zaključivani preko trgovinske delegacije SSSR-a u Beogradu. Jugoslavija

blagostanja" je 18. maja 1940. objavilo prilog *Jugoslovensko-sovjetski odnosi bez iluzija*, u kome se zaključuje "Trgovinski sporazum je već potpisan što stavlja u veći izgled uspostavljanje diplomatskih odnosa. U tom pogledu mi se s malim brojem malih evropskih zemalja činimo izuzetak. Dok Holandija i Portugal mogu svoju politiku da pravdaju nezainteresovanošću, dotle kod nas taj razlog ne može da se uvaži, naročito posle stupanja Sovjetske Unije u Društvo naroda i njene uloge u međunarodnoj politici. Ta uloga dobijala je na značenju, iako je ponekad izgledalo da bleđi". "Narodno blagostanje", 18. maj 1940, str. 307.

93 Najviše zahteva jugoslovenskih privrednika Centrali industrijskih korporacija bilo je upućeno za sovjetskim tržišnim viškovima pamuka koji su iznosili 120.000 tona. AJ-CIK-76-85-163.

94 Ugovor o trgovini i plovidbi Kraljevine Jugoslavije i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, "Službene novine", br. 18, od 25. maja 1940, dodatak 43.

95 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od 23. jula 1940, AJ-CIK-76-85-163; B. Đorđević, n. d, str. 206-207.

96 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija o trgovinskim odnosima sa Sovjetskim Savezom od 20. jula 1940, AJ-CIK-76-85-163; u izveštaju su izostavljene količine bakra i olova koje su obećane Sovjetima, već je navedena samo ostala roba.

je u Moskvi imala privremeno Trgovinsku delegaciju, sa istim pravima kao i sovjetska Trgovinska delegacija u Beogradu.⁹⁷

Kapitulacija Francuske i kontinentalna blokada

Još u prvoj polovini 1940. godine Jugoslavija je uspevala da trguje i sa jednom i sa drugom zaraćenom stranom, odolevajući njihovim ekonomskim i političkim pritiscima. Nova faza u jugoslovenskoj spoljnotrgovinskoj politici nastala je posle kapitulacije Francuske i ulaska Italije u rat. Povlačenjem Britanaca sa evropskog kontinenta onemogućen je i njihov promet sa evropskim zemljama. Nemačka je, zajedno sa Italijom, sprovela vojnu i ekonomsku blokadu Velike Britanije.⁹⁸ Istovremeno, to je značilo kraj ekonomskog nadmetanja zaraćenih strana na Balkanu.

Efektne pobeđe Vermahta na ratištima imale su snažno psihološko dejstvo na evropske zemlje. Nemačka vojna nadmoćnost je na jedne delovala impresivno, a na druge zastrašujuće. Još u vreme vojne kampanje u zapadnoj Evropi jugoslovenska javnost je bila uz Francusku. Krajem maja bivši francuski đaci su posetili francuskog ambasadora u Beogradu i izrazili mu svoju duboku privrženost prema Francuskoj i veru u njenu armiju i njeno rukovodstvo.⁹⁹ Agencija TAN je 24. maja izvestila iz Beograda da je čitavo jugoslovensko javno mnjenje primilo k srcu reči francuskog predsednika: "Francuska ne može da umre. Ja verujem u čudo, jer u verujem u Francusku." I da "Potrebna je bila sva strogost skorašnje uredbe o neutralnosti štampe pa da se onemogućiti listovima da daju odjeka najdublje simpatije prema Francuskoj i poverenja u njene sposobnosti prilagođavanja i uspona."¹⁰⁰ Posle kapitulacije Francuske, italijanski "Il piccolo di Trieste" je 18. juna objavio izveštaj svog dopisnika iz Beograda da je taj događaj izazvao veliko iznenađenje u Jugoslaviji i da "Jugoslavija nije toliko konsternirana zbog uništenja francuske vojne sile koliko zbog neizbežnog nestanka njenog političkog uticaja".¹⁰¹

Pobedom nad saveznicima na zapadu Nemačka je postala hegemon Evrope i stvorila uslove da političkim pritiscima na male neutralne evropske zemlje uspostavi potpunu ekonomsku kontrolu na kontinentu. Dok je kampanja u Francuskoj bila još u toku Nemačka je diplomatskim sredstvima nagovestila kraj jugoslovenske ekonomske neutralnosti i suverenosti. Nemački poslanik u Beogradu fon Heren je 15. juna dobio instrukcije od svog ministra spoljnih poslova da jugoslovenskoj vladi ukaže na to da će ubuduće

97 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od 23. jula 1940, isto.

98 T. Marković, n. d, str. 546.

99 AJ-CPB-38-786-967.

100 Isto.

101 AJ-CPB-38-1479-1722.

Jugoslavija morati da izlazi u susret samo nemačkim željama. "Molim da tamošnjoj vladi ukazete na pogodan način, usmeno, da je ulazak Italije u rat stvorio potpuno novu situaciju za Jugoslaviju. U pogledu trgovinske politike Jugoslavija sada mora da zavisi od prodaje svojih proizvoda Italiji i nama, pošto neznatna trgovina sa susednim zemljama jedva da igra neku ulogu".¹⁰² Dalje u instrukciji fon Herenu se nalaže da jugoslovenskoj vladi predoči da Jugoslavija više neće moći da izvozi u Francusku u ranijem obimu i da Nemačka računa na bakar koji je izvozila u Francusku. I na kraju da vladi u Beogradu prenese poruku: "Biće u svakom slučaju korisno da tamošnjoj vladi učinite naročito jasno sadašnju potpunu ekonomsku zavisnost Jugoslavije od sila Osovine".¹⁰³

Da bi umirio Sovjetski Savez, koji je imao nedavno sklopljen trgovinski sporazum sa Jugoslavijom i počeo sve više da pokazuje interesovanje za Balkan, nemački ministar spoljnih poslova je 16. jula naložio nemačkom ambasadoru u Moskvi da Sovjetima prenese da je Rajh zainteresovan za Balkan samo ekonomski a ne i teritorijalno.¹⁰⁴

Svoj dominantan vojni položaj u Evropi Nemačka je odmah iskoristila da spoljnotrgovinsku politiku u Jugoslaviji podredi svojim ratnim ciljevima. Jugoslovenski vladajući krugovi, uvereni da će Nemačka vojno intervenisati ukoliko se ne izade u susret njenim zahtevima, vodili su preneglašeno popustljivu politiku prema svom velikom susedu, kako bi bar u osnovi sačuvali svoju neutralnost. Izveštavajući o položaju jugoslovenske vlade, britanski poslanik u Beogradu je sredinom jula 1940. godine procenio: "Od pre desetak dana došlo je izgleda do potpunog kolapsa jugoslovenske vlade pod pritiskom Osovine sa najgorim mogućim posledicama po nas."¹⁰⁵ Na kraju izveštaja je zaključio da je Jugoslavija odolevala pritisku na jedini način koji je imala na raspolaganju – pravljenjem ustupaka.

Usled ograničenih mogućnosti snabdevanja i povećanih potreba za ratnim sirovinama Nemci nisu gubili vreme da za sebe obezbede sve jugoslovenske izvozne viškove stratejskih artikala. Na insistiranje Nemačke je 15. jula 1940. godine sazvano vanredno, XI zasedanje jugoslovensko-nemačkog privrednog odbora iako je prethodno održano tek pre mesec i po dana. Sazivanje sastanka Nemačka je obrazložila nastankom novog političkog stanja u Evropi posle kapitulacije Francuske i potrebama da se uspostavi još tešnja privredna saradnja sa Jugoslavijom. Osnovna pitanja koja su bila na dnevnom redu odnosila su se na izvoz ruda metala i kudelje u Nemačku. Nemci su, međutim, polazeći od tvrdnje da je usled novonastalih vojnih i

102 *Aprilski rat*, 1, dok. 241, str. 711.

103 *Aprilski rat*, 1, dok. 242, str. 712.

104 Isto, dok. 242, str. 712.

105 Lično pismo britanskog poslanika u Beogradu Filipu Nikolsu (Philip Nicols), Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga 3.

političkih događaja neophodno intenziviranje jugoslovensko-nemačke razmene, istakli još dve vrste zahteva. Jedan zahtev – programskog karaktera, ukidanje preferencijala, ukidanje sistema klirinških čekova, povećanje kursa marke na 17,82 dinara, intenziviranje jugoslovenske proizvodnje uz pomoć nemačkog kapitala i stručnjaka. Druga vrsta zahteva imala je konkretniji sadržaj – nemačko apsorbovanje svakog viška jugoslovenske proizvodnje, povećanje kontingenata, obavezivanje Jugoslavije da do idućeg zasedanja neće angažovati svoje izvozne žetvene viškove za treće zemlje.¹⁰⁶

Jugoslavija je morala da se obaveže da će preduzeti mere da pojača proizvodnju onih artikala koji su potrebni Nemačkoj, u prvom redu ruda metala, i da će se postarati da posle podmirenja domaćih potreba, proizvodi nemačkih preduzeća u Jugoslaviji budu izvezeni u Nemačku. Pre nego što se sporazumno utvrdi nemački udeo u izvoznom višku jugoslovenskih poljoprivrednih proizvoda za godinu 1940/1941, jugoslovenska vlada nije mogla da primi nikakvu obavezu u pogledu izvoza tih artikala na druga tržišta.¹⁰⁷

Razmenom pisama postignut je sporazum da Jugoslavija, s obzirom na političke prilike, neće izvoziti sirovine, poljoprivredne i industrijske proizvode u zemlje koje su bile u neprijateljstvu s Nemačkom kako ne bi doprinosila povećanju njihovog privrednog potencijala. U pojedinim konkretnim slučajevima uz sporazum s Nemačkom, Jugoslavija je mogla da izvozi u navedene zemlje da bi obezbedila svoje snabdevanje u sirovinama neposredno iz tih zemalja ili da bi izvozom otklonila primenu blokadnih mera na svoj uvoz sirovina iz trećih zemalja.¹⁰⁸ Pravo Jugoslavije da Nemačkoj liferuje žitarice, izvesne poljoprivredne i stočarske proizvode i rude metala postalo je posle tog sastanka obaveza. Iznudivanjem tih obaveza Nemačka je krinjala svoju ekonomsku dominaciju u Jugoslaviji.

Poslednje, XII zasedanje jugoslovensko-nemačkog privrednog odbora održano je od 24. septembra do 19. oktobra 1940. godine u Beogradu. Za razliku od prethodnog, koje je prošlo gotovo nezapaženo, tome su domaća i svetska štampa dale veliki publicitet. Prednjačila je nemačka štampa, želeći da istakne značaj ekonomskih veza Jugoslavije s Trećim rajhom.¹⁰⁹ Na pregovorima su regulisane tri grupe pitanja:

106 O tom, XI zasedanju jugoslovensko-nemačkog privrednog odbora ima vrlo malo podataka u dokumentima. U štampi nema komentara o njegovim odlukama kao što je bio slučaj sa prethodnim zasedanjem. Najbolje svedočanstvo o tom važnom sastanku ostavio nam je Boško Đorđević, načelnik Odeljenja spoljne trgovine u Ministarstvu trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, tako da je poznavao ne samo pravnu problematiku već i ekonomski domet toga dogovora. O tome videti: B. Đorđević, n. d, str. 183-186.

107 Isto, str. 184.

108 Isto, str. 185-186.

109 O XII zasedanju jugoslovensko-nemačkog privrednog odbora izveštavala je štampa: Italije, Grčke, Mađarske, Bugarske, Švajcarske i SSSR-a. U nemačkoj štampi se o tome pojavilo više od 100 priloga. Samo promenu kursa marke su 1. oktobra objavila 33 nemačka lista.

Pitanje kursa i obračuna. Klirinški kurs marke je povećan od 14,80 na 17,82 dinara. Od tog povećanja kursa štetu je pretrpeo jugoslovenski uvoz iz Nemačke, jer je za toliko porasla cena nemačke robe pošto Nemci nisu korigovali cene svojih izvoznih proizvoda u Jugoslaviju.¹¹⁰

Ukidanje preferencijala za izvesne jugoslovenske poljoprivredne proizvode počevši od 1. aprila 1941. godine – Nemci su tu pogodnost za jugoslovenski izvoz ukinuli sa obrazloženjem da su cene jugoslovenskih proizvoda već znatno povećane tako da izvoznici neće trpeti gubitke.¹¹¹

Utvrđivanje kontingenata u robnom prometu od 1. oktobra 1940. do 30. septembra 1941. godine. Najvažniji kontingenti utvrđeni su za konoplje – 20.000 tona i kukuruz – 360.000 tona. Od ostalih jugoslovenskih izvoznih viškova Nemačka je trebalo da dobije 75%. Pri tom su u obzir uzeti italijanski zahtevi i neke već ranije utvrđene količine.¹¹²

Za jugoslovenski uvoz iz Nemačke takođe su utvrđeni kontingenti, pri čemu su neki od njih povećani pošto Jugoslavija, zbog ratne situacije, nije imala drugih mogućnosti za njihovo dobavljanje. Najvažniji uvozni kontingenti bili su za: kameni uglj – 210.000 tona, koks – 380.000 tona, sirovo gvožđe – 8.000 tona, staro gvožđe – 30.000 tona, gvozdeni lim – 10.000 tona i motorna vozila – 5.000 tona. U uvozu tih artikala Jugoslavija je zavisila od Nemačke 100%. O uvozu tekstilnih sirovina vođeni su posebni pregovori.¹¹³

Tokom tih pregovora od Jugoslavije je traženo da učini nove koncesije Nemačkoj. Jugoslovenska delegacija nije bila spremna da prihvati sve zahteve tako da su pregovori prekidani, a šef nemačke delegacije Bergman (Günter Bergemann) je intervenisao kod jugoslovenskog ministra industrije Andresa, a poslanik fon Heren kod ministra inostranih poslova Cincar-Markovića. Nemački privredni poslanik u Jugoslaviji mogao je posle pregovora krajem oktobra da u izveštaju navede kako su pregovori "i pored malih teškoća" rešeni na zadovoljavajuć način.¹¹⁴

Posle tog sporazuma Nemačka je u jugoslovenskoj spoljnoj trgovini učestvovala sa 66%.¹¹⁵ Osim potpunog podređivanja svog spoljnotrgovinskog prometa Nemačkoj, Jugoslavija je davanjem saglasnosti o učestvovanju u podeli rada u budućem evropskom privrednom prostoru tesno vezala svoju privredu za Treći rajh. Pristala je da učestvuje i u multilateralnom kliringu

AJ-CPB-38-864-1048.

110 AJ-CIK-76-83-156; Isto, CPB-38-858-1042.

111 Isto; CIK-76-82-155; B. Đorđević, n. d, str. 189.

112 Izveštaj nemačkog poverenika u Jugoslaviji od 26. oktobra 1940. o rezultatima nemačko-jugoslovenskih privrednih pregovora, AVII-NAV-N-T-77-r. 1.314, s. 485.

113 Isto.

114 Isto; B. Đorđević, n. d, str. 186-187; L. Cvijetić, n. d, str. 245.

115 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od 21. oktobra 1940, AJ-CIK-76-83-156.

preko centralne obračunske kase u Berlinu, čime je napustila slobodan platni promet sa ostalim zemljama pod nemačkom dominacijom.¹¹⁶

Na tim pregovorima Nemačka je stekla potpuni monopol na izvoz jugoslovenskih proizvoda i kontrolu njenog izvoza. Jugoslavija je Nemačkoj učinila sve koncesije na privrednom planu koje je ona zatražila. Pristala je da Nemačka kontroliše njen izvoz u treće zemlje i da određuje njene izvozne viškove sa obrazloženjem da Jugoslavija odvaja nepotrebno velike rezerve za svoje potrebe. Prihvatanje takvih zahteva značilo je za Jugoslaviju gubljenje i poslednjeg ostatka samostalnosti u vođenju spoljnotrgovinske politike.¹¹⁷

Od sredine 1940. do okupacije u aprilu 1941. godine jugoslovenski privredni subjekti nisu imali samostalnost u vođenju spoljnotrgovinske politike. Na vrhuncu svoje vojne moći, u drugoj polovini 1940. godine, Nemačka je primorala Jugoslaviju da se odrekne trgovine s njenim neprijateljima. Odsečena od prekomorskih tržišta usled ekonomske blokade i bez političkog oslonca u Evropi, Jugoslavija je morala svoju spoljnotrgovinsku politiku da vodi ne zarad sopstvenog privrednog razvoja već u pravcu jačanja ratnog potencijala Trećeg rajha.

Summary

Foreign-Trade Policy of the Kingdom of Yugoslavia 1939–1941

Throughout the period between two world wars foreign-trade policy of the Kingdom of Yugoslavia was under the impact of both its internal economic structure and foreign economic and political influences. Economic interests of Great Britain and France, on the one side, and Germany, on the other, continuously present in Yugoslavia, clashed here after the outbreak of World War II. Both belligerent parties attempted to win over Yugoslavia economically by attractive offers or political pressures or to prevent it as much as possible from contributing to the war effort of the rival. While Great Britain and France pursued this policy by economic means, Germany employed political pressure. Until mid-1940, while the balance of powers existed in Europe, Yugoslavia could, at least to some extent, control the course of its foreign trade. After the capitulation of France, when Germany became the military hegemonist of Europe, Yugoslavia was forced under its pressure to completely subordinate its foreign trade to the needs of the Axis.

116 Izveštaj Centrale industrijskih korporacija od 20. januara 1941, isto, 84-157.

117 Izveštavajući o pregovorima dveju delegacija u Beogradu, švajcarska štampa je pisala: "Jugoslavija treba gotovo isključivo da udesi svoj rad na to da se poveća njena poljoprivredna proizvodnja, i to na štetu industrijskog razvoja zemlje". – AJ-CPB-38-858-1042; turska agencija TAN komentarišući 21. oktobra jugoslovensko-nemačke privredne pregovore navodi: "To dokazuje da je Jugoslavija radije povila glavu kako u ekonomskom tako i u političkom pogledu nego da se odupre Osovini". – Isto, 864-1048.